

ОКУПАЦІЙНИЙ ПЕРІОД У ДОСЛІДЖЕННЯХ

Інна ГАВРИЛЕНКО
(Ніжин)

Діяльність народних шкіл на Ніжинщині в період німецької окупації 1941-1943 років

Стан освіти на українських землях у період німецької нацистської окупації фактично не залежав від їх адміністративно-територіального поділу. Метою нової окупаційної влади було зниження рівня освіти до мінімуму. Виходячи з цього, українські діти мали отримати тільки початкові знання в чотирирічній школі, а молодь мала право навчатися лише в тих навчальних закладах, де готували робітників для майбутньої праці на задоволення потреб рейху. Ніжин, що увійшов до прифронтової зони і підпорядковувався військовому командуванню, не став винятком. Із установленням «нового порядку» в місті також було змінено радянську систему освіти.

Дане дослідження присвячене аналізу діяльності народних шкіл на Ніжинщині протягом 1941-1943 років і базоване, переважно, на матеріалах, що містять фонди відділу Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині.

Незважаючи на наукову значущість вивчення проблеми стану шкільної освіти під час нацистської окупації в контексті вивчення історії Ніжина, ця тема, на жаль, досі не була предметом спеціального дослідження. Радянська історіографія окупаційний режим, як відомо, висвітлювала досить поверхово. За умовами ідеологічного диктату тоталітарної доби (сталінізм повоєнного десятиріччя) будь-які суспільні процеси, що відбувалися на окупованій території, крім прокомуністичного руху опору, вважалися не вартими особливої уваги. Лише з другої половини 1950-х років з'являються перші паростки «непартизанських» сюжетів у матеріалах, що так чи інакше розкривали життя під окупацією. Дослідження з освітньої тематики почали з'являтися лише наприкінці 1960 – на початку 1970-х років; відносно ж освітніх процесів упродовж 1941-1943 років на Ніжинщини, то слід відмітити їх небагаточисельність і відносну поверховість. Так, побіжно зустрічається певна інформація щодо учнів, шкіл у роботах М.Рудика та В.Симоненка [1].

Сучасна історіографія історії освіти в Ніжині й окрузі в окупаційний період бере початок із 1994 р., коли було надруковано статтю В.Симоненка «Свідчать архіви» [2]. У цій роботі розкривається політика німецького керівництва щодо освіти в Україні і, зокрема, в Ніжині, описується діяльність 6 народних шкіл та середньо-професійних закладів міста, їх санітарно-гігієнічний стан; наводяться збитки, нанесені німцями навчальним закладам під час їх відступу з Ніжина в 1943 р.

Подибуємо матеріали з історії освіти окупаційного часу в Ніжині в студіях ніжинського професора Г.В.Самойленка. В 1996 р. у серії «Нариси культури Ніжина» з'явилася окрема частина «Освіта та наука», в котрій окремий розділ розкриває діяльність народних шкіл і середньо-професійних закладів.

До 155-річчя середньої школи №8 м. Ніжина В.Симоненко в 1998 р. оприлюднив власне дослідження історії цього навчального закладу; де є інформація щодо освіти в Ніжині в період окупації, і, зокрема, про діяльність школи на вул. Лицейській.

Керівництво нацистської Німеччини задовго до нападу на СРСР визначило позицію стосовно України. Всі слов'янські народи, в т.ч. українці, вважалися неповноцінною расою, відтак, стояли на нижчому щаблі відносно пануючої арійської і мали або знищуватися, або перетворитися на рабів. Окупована Україна була, в першу чергу, територією з багатими сировинними й дешевими демографічними ресурсами. То ж, і освітні потуги окупаційного режиму були відповідними, – значно обмеженими й відверто дискримінаційними.

Ще 28 листопада 1940 р. Управління з расових питань Німеччини видало директиву, в якій зазначалося: «... на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім 4-класної початкової школи. Початкова школа має своєю метою навчання учнів лише лічбі максимум до 500 і умінню розписатися, а також розповсюдженню вчення про те, що покірність і слухняність є божою заповіддю. Вміння читати вважати не обов'язковим» [3]. А.Гітлер у розмові з публіцистом Г.Раушенінгом наголошував на тому, що східні слов'яни становлять «величезну небезпеку для білої нордичної раси» і що одне з основних завдань полягає у запобіганні їхнього розвитку [4]. Декларувалося, що в шкільній справі відносно радянських дітей слід дотримуватися методів, якими англійці користувалися в колоніальній Індії. Ліквідація будь-якої освіти мала готувати для расистів покірних рабів. Гітлер говорив Розенбергу, що «... надмірна освіченість повинна зникнути. Історія знову доводить, що люди, які мають освіту більшу, ніж того потребує їх служба, є зачинателями революційного руху» [5].

Окупанти почали швидко розуміти, що відновлення роботи шкіл є небезпечним фактором. Так, у розпорядженні Чернігівської міської комендатури від 11 грудня 1941 р. було сказано: «Відкриття шкіл суворо забороняється, бо нема гарантії в тому, що викладання в них не буде проводитися в більшовицькому напрямку. Всі відкриті до цього часу школи, в тому числі в Острі та Броварах – негайно закрити» [6].

Проте, незабаром усе ж було зроблено поступку. Згідно зі спеціальною директивою рейхскомісара Еріха Коха й особливим розпорядженням військової адміністрації групи армії «Південь» ліквідовувалася система радянської освіти й запроваджувалися чотирикласні народні школи. Навчання в них мало обмежуватися читанням, письмом, рахуванням, фізкультурою, різними іграми та ручною працею. В директиві підкреслювалося, що радянські підручники й навчальні матеріали повинні бути вилучені у

школах і в населення [7]. В деяких містах тимчасово дозволялося користуватися окремими посібниками (з географії, природознавства, математики тощо), але за умови, щоб учні й учителі позакреслювали в цих книжках назви, прізвища, окремі слова і речення «більшовицького напрямку» [8].

Навесні 1942 р. на прохання громадськості окупаційна влада дозволила відкрити в Ніжині шість чотирикласних народних шкіл. Напередодні фельдкомендатура оприлюднила умови роботи цих навчальних закладів: необхідно було, щоб на шкільних будинках розміщувалися таблиці на німецькій й українській мовах і з напису було видно, яка це школа; класні кімнати повинні були мати написи (наприклад, «1 клас», «2 клас» тощо). Зазначалося, що навчання треба обмежити читанням, письмом, рахуванням, гімнастикою, іграми, навчанням німецької мови; заборонялося використання підручників, учбового приладдя; була заборонена політична діяльність учителів, а зміни в учительському персоналі могли відбуватися лише з погодженням Польової комендатури [9].

Таким чином, були відкриті народні школи на Магерках, Мигалівці, Овдіївці, на Козачій і Ліцейській вулицях, а також народна школа при залізничній станції. На початку роботи цих закладів у них навчалося 584 учні, – це лише 11% від довоєнної кількості школярів (у 1940-1941 навчальному році в Ніжині школи відвідували 5229 учнів) [10]. У вересні 1942 р. спостерігалася тенденція до збільшення кількості учнів народних шкіл – за журналами до 6 шкіл було записано 1081 дитину. Щоправда, відвідування було задовільним. Так, наприклад, до школи на Овдіївці не ходило 11-18% дітей, схожою ситуація була і в інших школах. Відтак, у зазначених шести ніжинських школах навчалося фактично 870-900 учнів [11].

Стосовно вчителів міста в окупаційний період, то загалом у Ніжинському відділу народної освіти в 1942 р. було 70 предметників і 45 класоводів [12]. У народних школах Ніжина працювало 40 учителів. Серед них: Топольський І.І., П'яківська Г.П., Разумцева К.Є., Гурська О.В., Левковцева Л.Д., Москаленко О.Д., Омельчук В.Г., Случевська М.С. й інші. Вчителі народних шкіл отримували заробітну плату від Відділу освіти міської управи; відділ очолював п. П'яківський. Середньомісячна зарплата вчителя-класовода становила 475 крб., старший учитель отримував 550 крб., учителью німецької мови платили залежно від кількості годин, в середньому – 200-300 крб. на місяць [13].

Німецька влада не переймалася ні санітарним станом народних шкіл, ні здоров'ям учнів. Бракувало приміщень, особливою проблемою було засилля серед дітей вошей. У звіті відносно шкіл від 1 вересня 1942 р. зазначається, що існує потреба у замках, склі, меблях, крейді, ганчірках, відрах, туалети знаходяться в жахливому стані тощо [14]. В уривку із акту обстеження школи на Козачій від 15 травня 1943 року говориться: «По всім класам дуже брудно, стіни пошкоджені, кругом звисає павутиння, вікна забиті дошками, нема вентиляційних квартир» [15].

Заняття часто припинялися через розквартирування в шкільних приміщеннях окупаційних військ. Так, згідно з розпорядженням міської управи Ніжина від 21 січня 1943 р. приміщення всіх зазначених народних шкіл міста звільнялися для військових частин до 27 січня 1943 р., шкільне майно вивозилося до дитсадку та громадських господарств №65, 66, 68, де здавалося тимчасово за актами завгоспом господарств [16]. Такі переміщення, зазвичай, призводили до матеріальних втрат. З іншого боку роз-

квартировані військові частини також надто не турбувалися станом збереженості приміщень, що займали.

Траплялися випадки, коли в одному приміщенні співіснували два навчальні заклади. Так, у зв'язку з похолоданням із 16 листопада 1942 р. в головному будинку школи по вул. Лицейській проводили навчання спільно з дев'ятьма класами народної школи (1-А, 1-Б, 1-В, 2, 3-А, 3-Б, 4-А, 4-Б, 4-В) у дві зміни. Цікаво, що заняття починали о 7 год. 30 хв. за середньоевропейським часом – також один із кроків до «цивілізування» окупаційним режимом «неповноцінних» східних слов'ян. У флігелі цієї ж школи – він був менше пристосованим до холодів, – а також у її головному приміщенні, коли воно було вільним, проводилося навчання курсів німецької мови [17]. Ще один приклад: у народній школі на вул. Козачій у першу зміну навчалася одна школа, а в другу інша – (що розташовувалася на Овдіївці [18]).

У народних школах навчалися діти від 1929 до 1936 року народження. Проаналізувавши «Відомість про рік народження учнів Ніжинської народної школи на Лицейській вулиці», з'ясуємо, що учнів з 1929-1931 років тут навчалось 123, а з 1932-1936 років – 238 [19]. Помітна тенденція до невідвідування школи наймолодшими учнями. Порівняно мала кількість дітей 1935 року народження. То ж, до народних шкіл під час окупації шкіл ходили переважно діти 8-14 років, більшість із котрих була дев'яти-одинадцятирічними.

Народні школи були відкриті також у селах Ніжинського району. Відомо, що 1 квітня 1942 р. розпочалося навчання в Пашківській народній школі. Тут було 5 класів (2, 3-А, 3-Б, 4-А та 4-Б). Школу за списками повинні були відвідувати 88 учнів, але з них фактично ходили лише 66, за відомостями вивчений матеріал станом на кінець травня 1942 р. засвоїли лише 57 учнів. Невстигання пояснювалися поганим відвідуванням, головне – через домашні обставини (відсутність одягу, взуття; використання школярів на сільськогосподарських роботах удома тощо). В Пашківській народній школі працювало 4 вчителі: Науменко О.М., Губська Т.І., Рякун О.А., Губський В.І., кожен із котрих, крім викладання, був також класоводом. Позаяк класів було п'ять, Олександра Андріївна Рякун була керівником 3-Б та 4-Б класів [20].

17 березня 1942 р. була відкрита народна школа у с. Переяслівка. Школу повинні були відвідувати 133 учні 1-4 класів; із них фактично навчалось лише 93, успішно засвоїли матеріал станом на 16 травня 1942 р. лише 73 учні [21]. 1 квітня 1942 р. свою роботу розпочала народна школа в с. Зруб, де було відкрито 3 класи (3-4 класи); загальна кількість учнів за списком становила 58 учнів, але до школи ходили тільки 43 з них; станом на 20 травня 1942 р., трьох було визнано невстигаючими [22]. Подібною ситуація була і в народній школі с. Хвостики: з 34 учнів 4-х класів до школи ходило лише 19 [23]. Протокол іспитів із арифметики учнів другого класу Велико-Кошелівської народної школи 1942-1943 навчального року зафіксував, що з 33 учнів на іспит з'явилося всього 17 [24]. Причини цього, напевно, були ті ж, що зазначалися у звіті Пашківської школи.

Складним було матеріальне становище шкіл району. У с. Вертіївка, наприклад, окупанти ще в грудні 1941 р. спалили все шкільне паливо; було знищено бібліотеку і в школі не залишилось жодної книжки. У звіті Пашківської школи зазначено: «Для проведення ремонту на місці ніяких матеріалів нема, крім соломи. Палива в школі нема. Здобути на місці палива не можна» [25].

Дуже часто усвідомлюючи, що народні школи, як данина окупаційних властей, нічого доброго дітям не дадуть, багато батьків просто не дозволяли їм відвідувати ці школи. Та все ж навчання в народних школах відбувалося. Згідно з проектом навчального плану відділу освіти міської управи дозволялося викладати українську мову, українську літературу, вітчизнознавство, німецьку мову, математику, фізику, природознавство, креслення, співи, гімнастику та домогосподарство. Так, у першому класі передбачалося на тиждень 12 годин української мови, 6 – математики, 2 – каліграфії, 1 – співів, 1 – гімнастики; у другому класі: 12 годин – української мови, 6 – математики, 2 – каліграфії, 1 – співів, 1 – гімнастики; у третьому: 6 – української мови, 2 – вітчизнознавства, 6 – німецької мови, 6 – математики, 2 – природознавства, 1 – каліграфії, 1 – малювання та креслення, 1 – співів, 1 – гімнастики, 1 – домогосподарства. Навчальний план для четвертого класу народних шкіл був подібним до третього класу, але з однією зайвою годиною на вивчення вітчизнознавства [26].

Проте, плани роботи шкіл міста за 1942 р. відрізняються від вищезгаданого проекту. Наприклад, у 2-Б класі народної школи на вул. Ліцейській із 17 березня по 1 квітня 1942 р. викладалося на тиждень 6 годин арифметики, 6 – граматики, 3 каліграфії, 3 – гімнастики та 6 читання [27]. У третьому класі цієї ж школи навесні 1942 р. передбачалося 38 робочих днів (178 годин), з них: 38 годин читання, 38 – письмо, 26 – німецька мова, 44 – арифметика, 13 – каліграфія, 19 – гімнастика [28].

Місцева окупаційна влада в офіційних вказівках зазначала, що «Навчальний процес у народній школі нового типу повинен стояти на значно вищому рівні, ніж раніше. Учні повинні засвоїти точні і повні знання, потрібні для практичного життя та для продовження освіти. Перебудова роботи школи вимагає від учителів перегляду багатьох положень програмового матеріалу, висвітлення його з нової точки зору». Зазначалося, що до кінця 1941-1942 навчального року учням доведеться користуватися «колишніми стабільними підручниками, в яких чимало агітаційного та антирелігійного матеріалу, а деякі питання висвітлено з т.зв. «марксистської» точки зору». Шкільний відділ пропонував пильно переглянути всі підручники, викреслити окремі місця з тексту і замінити їх новим змістом. Протягом перших трьох днів навчання вчителі повинні були зібрати в учнів підручники і власноруч у кожній книжці зробити виправлення, ні в якому разі не доручаючи це учням. Якщо замість викресленого на уроці викладався зовсім новий матеріал із інших джерел, учні мали коротко його законспектувати [29].

Згідно з наказом райуправи №1 на час війни суворо заборонялися танці, п'єси та музики з участю «жидівських, російських акторів чи комуністів» [30]. Відповідно до цього заборонялася також і вся позакласна робота в школах. Навесні 1943 р. народні школи Ніжина закінчили учні четвертих класів. Їм було видано свідоцтва, за одержання котрих кожен із учнів мав сплатити 10 крб. [31]. На жаль, дані про загальну кількість випускників шкіл міста відсутня, але збереглася інформація про кількість учнів, що закінчили в 1943 р. народну школу на вул. Ліцейській, – свідоцтва отримали 40 випускників [32]. Оскільки станом на листопад 1942-1943 навчального року в народній школі на вул. Ліцейській у 4-А, 4-Б і 4-В класах навчалося 100 учнів і 90-94% з них стабільно ходили до школи (вона була першою в місті за відвідуванням), можна зробити висновок: причиною того, що свідоцтва отримали лише 40 учнів було небажання сплачувати кошти за цей документ. Іншою причиною могло бути розуміння непотріб-

ності цього документу, – ймовірно через інформацію про наступ Радянської Армії.

Таким чином, ставлення німецького керівництва до освіти на Ніжинщині віддзеркалювало ситуацію, що складалася на окупованих українських землях у цілому. В Ніжині було відкрито 6 народних шкіл, де навчалася порівняно невелика кількість учнів з огляду на довоєнний час. Також кілька подібних шкіл було відкрито в селах Ніжинського району. Загалом, відкриті окупаційною владою початкові школи характеризувалися антисанітарним станом, практичною відсутністю матеріальної й навчальної бази, слабким бажанням школярів навчатися, низьким рівнем відвідування занять.

ПОСИЛАННЯ

1. Рудик М. Війна ввірвалася у наш дім... // Під прапором Леніна. – 1971. – 22 червня. – С. 2-3; Симоненко В. Літопис суворих часів // Під прапором Леніна. – 1967. – 12 травня. – С. 3-4.
2. Симоненко В. Свідчать архіви // Ніжинський вісник. – 1994. – 5 жовтня. – С. 2-3.
3. Брицький П.П. Страхітливі злочини фашизму // Радянська школа. – 1975. – № 6. – С. 37.
4. Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945) // Україна крізь віки. – Т. 2. – К., 1999. – С. 231.
5. Краль Вацлав. Преступление против Европы. – М., 1968. – С. 267-268.
6. Кобринець П.Н. Патриотическое воспитание в советских школах на временно оккупированной территории СССР в годы Великой Отечественной войны // Советская педагогика. – 1980. – № 5. – С. 104.
7. Коваль М.В. Вказана праця. – С. 238.
8. Гриценко М.С. Нариси з історії школи в Українській РСР. – К., 1966. – 170.
9. Самойленко Г.В. Нариси культури Ніжина. – Ч.3. Освіта та наука. – Ніжин, 1996. – С. 68.
10. Симоненко В. Свідчать архіви... – С. 2.
11. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. Р-4426, оп. 1, спр. 1, арк. 7.
12. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 8, арк. 1.
13. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 15, арк. 14.
14. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 2, арк. 17.
15. Симоненко В. Школи – 155 років: Ніжинська школа №8 // Вісті. – 1998. – 10 липня. – С. 2.
16. ВДАЧОН, ф. Р-4388, оп. 1, спр. 3, арк. 51.
17. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 4, арк. 34.
18. Симоненко В. Свідчать архіви... – С. 3.
19. ВДАЧОН, ф. Р-4424, оп. 1, спр. 3, арк. 1-7.
20. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 1-2.
21. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 11.
22. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 15.
23. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 5.
24. Там само, ф. Р-4490, оп. 1, спр. 3, арк. 20.
25. Симоненко В. Свідчать архіви... – С. 3.
26. ВДАЧОН, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 10, арк. 22.
27. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 11, арк. 1.
28. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 10, арк. 1.
29. Там само, ф. Р-4367, оп. 1, спр. 10, арк. 10-12.
30. Самойленко Г.В. Вказана праця. – С. 69.
31. ВДАЧОН, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 15, арк. 3.
32. Там само, ф. Р-4426, оп. 1, спр. 15, арк. 1.